

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.5>
УДК 81'374(477):930.25

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>
tom-73@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНИЙ СТРИЖЕНЬ ЛЕКСИКО-ІЛЮСТРАТИВНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. (на матеріалі Архівної картотеки)

У статті зосереджено увагу на актуальному в сучасному мовознавстві питанні мови як цивілізаційної та націєтворчої цінності в контексті боротьби за українську ідентичність. Дослідження присвячене проблемі національного стрижня лексико-ілюстративного матеріалу як лінгвістичного джерела в складі Архівної картотеки. Предметом дослідження є мовний зміст картотеки українських словників початку ХХ ст. з погляду лексичних, фразеологічних, граматичних та інших рис. Мета розвідки — з'ясувати особливості, що виявляють естетичний параметр формування національної мови, динаміку її семантичного складника, правописної норми тощо. Методами структурного аналізу, лексикографічного опису та узагальнення виявляємо ті мовні одиниці, які можуть бути вміщені до реєстру або рекомендаційної зони сучасного словника активного типу як синоніми — призабуті, нефіксовані або повернені. Уперше матеріали Архівної картотеки стали об'єктом такого типу дослідження, як-от лексеми й цитатний матеріал до них: *клейнодець, котва, сліп, сварливий, крижники*; стійкі сполуки *синнути наздогад, не було на молоті* — *не буде й на сироватці, товариші недолі*.

Головним результатом розвідки є те, що аналіз фрагментів Архівної картотеки — лексико-ілюстративної бази словникарської справи першої половини ХХ ст. — є базою: для розв'язання лексичних, граматичних, фразеологічних питань сучасної мови; розпрацювання рекомендаційної зони сучасного словника активного типу з погляду повернених мовних ресурсів. Архівна картотека багата на приклади, які відбивають живомовні риси, відмінні від сьогоденних кодифікованих зразків; багатий синонімний ряд українських слів і їхніх російських відповідників виявляє значеннєві відтінки українських одиниць. Перспективи дальшого вивчення полягають у тому, що розглядувані матеріали є підґрунтям для розпрацювання та поглиблення теорії національно маркованих рис української мови.

Ключові слова: ілюстративна база; Архівна картотека; українська лексикографія; національно марковані риси.

Мова — цивілізаційна цінність, з одного боку, а з іншого — індикатор того, які цінності й чому стають найчільнішими для мовців (наскрізно або в той чи той період). Національна мова — це ще й одна з націєтворчих цінностей: переважно за мовою історично визначали національність, а національний склад населення відігравав основну роль в окресленні географічних кордонів держав (чи складників імперії).

Мова — це духовний стрижень будь-якої нації, а тому завойовники завжди намагалися зденационалізувати поневолені народи насамперед у мовному плані, наголошував О. Пономарів. У радянській імперії, за твердженням мовознавця, виховували «інтернаціоналістів», байдужих до рідної мови, історії, культури, до сучасного й майбутнього свого народу; окупанти творили «нову історичну спільність — радянський народ» з єдиною мовою — російською: «Без української книжки, в антиукраїнському інформаційному просторі відбувається вже не просто асиміляція,

а самоасиміляція, коли окремі українці відмовляються від свого, бо в їхнє єство глибоко ввійшло чуже» (2008). Одна з найвагоміших місій у державній безпеці сьогодні належить національній свідомості — вона формує національну ідеологію, дух незламності нації як державну основу. Це беззастережно доводять події на сучасному історичному фронті боротьби з російським агресором (Павлюк, 2023, с. 44).

А що тримає, як стрижень, саму мову? Спираючись на живу словотворчість, отримуємо джерело лексичних, словотвірних, фразеологічних тощо рис у найдинамічнішому сегменті мововжитку. Від 1840-х рр. до першої половини ХХ ст. українські словникарі зверталися до практики польових записів, до етнографічних збірок, національної літератури. Зразки і живої мови, і книжної були важливим матеріалом лексикографів 1920-х рр. (Тищенко, 2016). Як відомо, «літературно-художній дискурс становить важливе джерело історії української літературної мови, надто

якщо розглядати цю історію в аспекті відображення концептів національно-мовної свідомості» (Єрмоленко, 2007, с. 4–5). Не дарма А. Кримський стверджував: «Тямущі люди знають, що просто-народня, селянська вкраї[і]нська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одгінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народніми вкраїнськими словами або зворотами, — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати» (1907, с. 26).

У пошуках неспотворених національно маркованих мовних елементів звертаємося до **Архівної лексичної картотеки** (далі — АК). Це робочі матеріали словникової Комісії, яка у 1920-х рр. уклала «Російсько-український словник» (1924–1933 рр., далі — РУС-1933, Словник), — зібрані з різних джерел українські слова (і російські відповідники), словосполуки, цитати, мовознавчі коментарі¹. Народжений у період українізації, уже за кілька років РУС-1933 став «ворожим»: репресували / ліквідували і творців, і самого Словника та його матеріали. Цим радянська влада визнала потужну силу цієї праці, зокрема націтворючу. Саме тому ця лексикографічна перлина явно чи приховано, а інколи навіть і без жодних покликань на її використання, живе в багатьох сучасних словниках.

Розглядаємо матеріали Словника — АК — в контексті культурного та національного відродження в Україні на початку ХХ ст., української лексикографії, а також ролі цього знадобу в розвитку української мови, теорії та практики україністики ХХ — початку ХХІ ст. Дослідження здійснюємо за допомогою інструментарію електронної системи та сайту «Архівна картотека» (ak.iul-nasu.org.ua)².

¹ 2018 р. в Інституті української мови НАН України за підтримки Українського культурного фонду здійснено проєкт зі створення комп'ютерної системи «Архівна картотека» — цифрового формату лексико-фразеологічних матеріалів Комісії для складання словника живої української мови Всеукраїнської Академії наук.

² Про дослідження АК див.: Тищенко, О. (2018). Система «Архівна картотека української мови» як дослідницький корпус. У *Тези I Міжнародної науково-прикладної конференції «Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління»* (с. 16–17); Тищенко, О. (2019). Пантелеймон Куліш в українській лексикографії. *Лексикографічний бюлетень*, 28, 47–69; Тищенко, О. (2022). Звенигородські польові записи А. Ю. Кримського в Архівній картотечі. Структура заголовного елемента. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 28(4), 225–230. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.4.7>; Тищенко, О. (2022). Варіантність заголовних одиниць у Звенигородській картотечі А. Ю. Кримського. *Лексикографічний бюлетень*, 31, 84–92.

Язык чи серце у дзвона? Сівба чи сійба в полі? І — жива чи не/жива мова в словниках? Вивчаючи картотечні матеріали словників золотої доби — заборонених радянською владою, — можемо з'ясувати, що було чи могло бути в загубленому / знищеному четвертому томі РУС-1933 (літери Р-Я). Які слова, вислови і їх переклади опрацьовували словникарі? Які з цих одиниць побутують сьогодні, які можуть повернутися в обіг та ввійти до

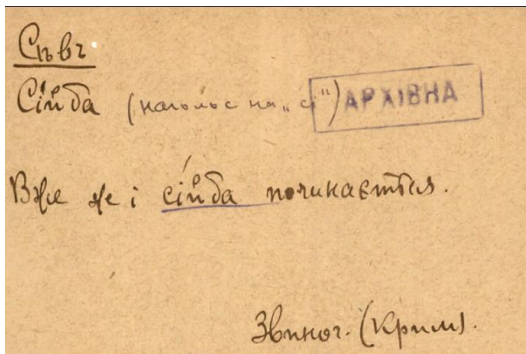
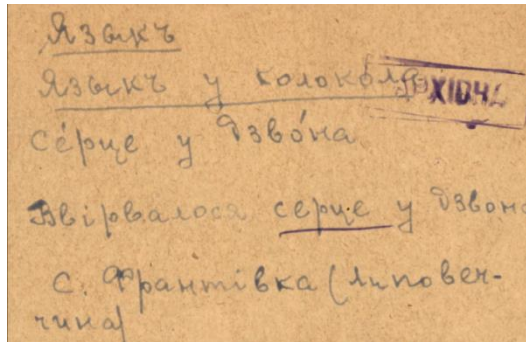
нових словників, а що стане історією? Коли й чому народне слово стає «авторським новотвором» — неврахування фактів живомовної стихії (зокрема зафіксованих у низці словників кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.) часом давало підстави робити хибні висновки про статус того чи того слова як «слова індивідуального вжитку» з творів видатних майстрів літератури (Тищенко, 2020). Як національний стрижень загальнонародної мови, авторського слововжитку виявляється в АК? С. Єрмоленко зауважує: «Під пером майстра мова модифікується, змінюється і починає нове життя в колективній національно-мовній свідомості»; «Національна

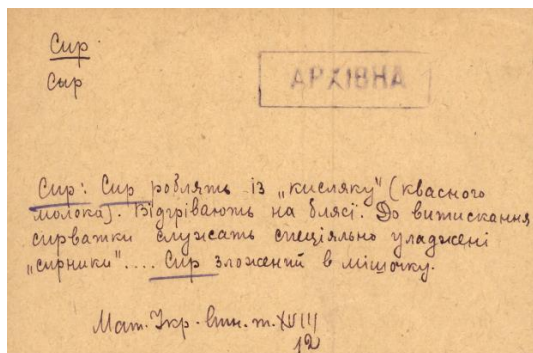
літературна мова — це творчі зусилля попередніх поколінь. У створених текстах як мовно-естетичних знаках культури відбувається процес усвідомлення, концентрації естетичних та моральних ідеалів» (2007, с. 5, 7). Простежмо, як це відбувається в Архівній картотечі.

ПО-ПЕРШЕ, ЦЕ КРАСИВО, або «Одна штука свині»

Естетичний параметр, насолода від тексту — істотний чинник розвитку мови. «Словосполучення *мистецтво слова, мова як мистецтво* традиційно застосовують передусім до мови художньої літератури» (Єрмоленко, 2007, с. 5). А ми відзначимо і *мистецтво створення картки, картотеку як мистецтво*, де заворожує краса матеріалу та його подання³:

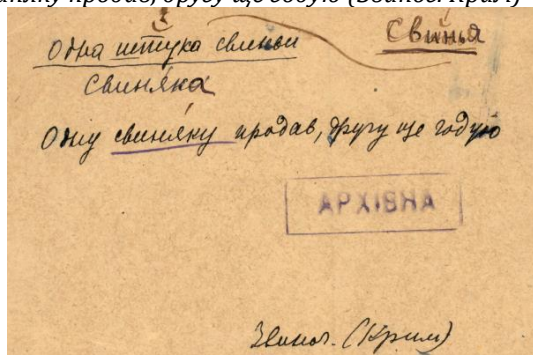
³ Приклади наводимо відповідно до правопису (і виправлень) оригіналу. Уніфіковано подаємо: заголовні слова півжирним шрифтом з великої літери; тире між заголовними словами російською та українською мовою; крапку після заголовних слів перед ілюстрацією; після заголовного слова перед описовою конструкцією чи ССС — двокрапку, перед додатковими одиницями-варіантами — кому; поле із семантичними, граматичними та ін. характеристиками беремо в дужки; не ставимо крапку після цитати; нашу додану інформацію беремо у квадратні дужки; нерозшифровані місця — у подвійні квадратні дужки [[]]. Усі дані з картки подаємо скісним шрифтом.

Сир — Сыр. Сир: Сир роблять із «кисляку» (квасного молока). Відгрівають на блясі. До витискання сирватки служать спеціально улажені «сирники»... Сир зложений в мішочку. (Мат. Укр. етн. т. XVIII 12)

Свинья — Свиньяка. Одна штука свиньи. Одну свиньяку продав, другу ще годую (Звиног. Крим)

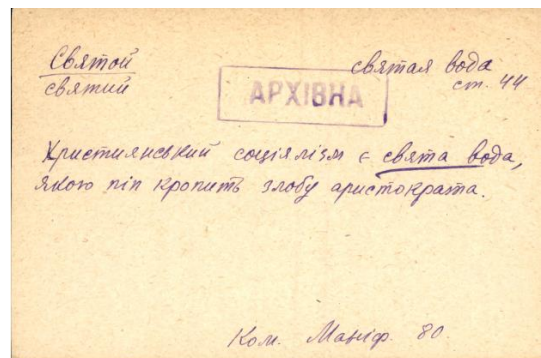
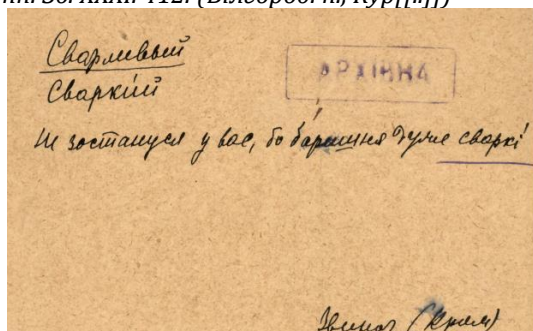
С. Єрмоленко переконана, що «естетизуватися можуть не лише крилаті вислови, а звичайні побутові, загальноживані слова. Специфіка поетичного сприймання відповідної реалії, прагматичний, оцінний контекст зумовлюють перетворення відповідної назви на мовно-естетичний знак національної культури» (2007, с. 10).

Мовний матеріал є свідком епохи, слово — маркером найтонших відтінків соціальних відносин. Далі в АК занурюємося у світ сварких баришень і злоби аристократа:

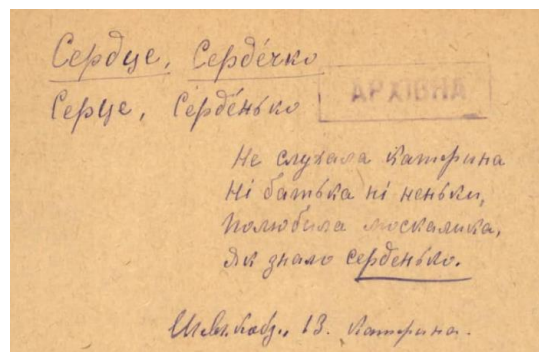
Сварливый — Сваркій. Не зостануся у вас, бо баришня дуже сваркі (Звиног. Крим)

Святой (святая вода) — Святій. Християнський соціалізм є свята вода, якою піп кропить злобу аристократа (Ком. Маніфест)

Святість — Хоругв[[а]]. Коли все готово, тоді ідуть до титаря і з його дозволень бируть з церкви крест, фанарь і штук 2 святості (хоругві) (Етн. Зб. XXXI. 412. (Білгород. п., Кур[[..]])

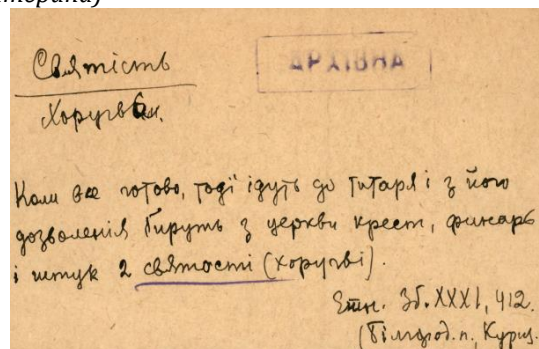

Спостерігаємо, як б'ється Шевченкове серце, серденько:

Серце — Сердце. Бьдняяжка, Сердечный. Катерино, серце мое! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою? (Шевч. Кобз., 15. Катерина)

Сердце, Сердечко — Серце, Сердёнко. Не слухала Катерина Ні батька ні неньки, Полюбила москалика, Як знало серденько. (Шевч. Кобз., 13. Катерина)

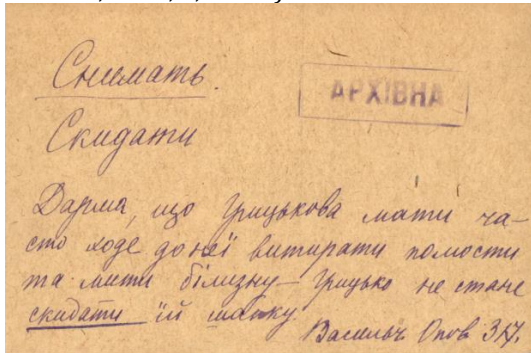
ГРАМАТИКА в Архівній картотеці

Щодо граматичного керування АК багата на приклади, які відбивають живомовні риси, відмінні від сьогоденних кодифікованих зразків: скидати шапку (**кому**), хоча СУМ-1980 такого керування не зазначає.

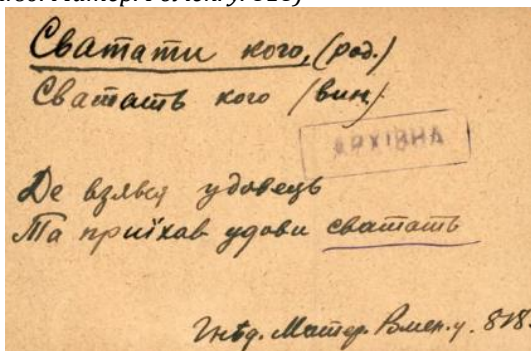
Снимать — Скидати. Дарма, що Грицькова мати часто ходє до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку! (Васильч. Опов. 317).

Скидати (скинути) шапку (капелюх, бриль і т. ін.): а) вітаючись з ким-небудь, знімати головний убір. <...> б) (перед ким, рідше перед чим і без

додатка) виражати свою повагу до кого-, чого-
небудь; складати шану комусь або чомусь, визна-
ючи великі заслуги, особливо цінуючи когось, щось.
(СУМ-1980, 1978, 9, с. 263)

Сватати кого, (род.) — **Сватать** кого (вин.);
Де взявся удовець Та приїхав удови сватать
(Гньд. Матер. Ромен. у. 818)

Сучасні словники не фіксують форми, наведе-
ної в останньому прикладі.

Стосовно відмінювання складних числівників
«архівне» *п'ятдесяти* виступає проти сучасного
нормативного *п'ятдесяти*. Вивчення таких рис
збагачує уявлення про динаміку мовної норми,
дає поживу для
роздумів щодо
розширення су-
часного граматич-
ного арсеналу.

Скідати —
Сбавлять. Баба
Явдоха накидала
по три карбованці,
а брехунець скидав
по п'ять, аж поки
не дійшли до
п'ятдесяти; на
сьому і поєдналися. (Кониськ. Баба Явдоха. I. 160).

ПРАВОПИСНІ НОРМИ в Архівній картотеці

Мова щодня збагачується різноманітними
одиницями — від *безвізу* й *томосу* до *хайпу* і *за-
шквару*. Мовознавці дають лад огрому новотворів,
іншомовних запозичень, жаргонізмів, право-
писних форм і тенденцій у правописних рекомен-
даціях, у словниках. Повсякчас постає закономір-
не питання: як подолати наслідки тривалого
впливу чужої мови — зросійщення? Спіратися на

суто народні корені чи бути космополітами і всо-
тувати адаптовані чужомовні форми? У новій
редакції «Українського правопису» поновлено
деякі риси репресованого правопису 1929 р.
(т. зв. скрипниківки), зокрема завдяки й тому, що
їх не забували і впроваджували деякі пересічні
мовці, дослідники, письменники та ін.

Але обговорення правописних норм триває й
досі, науковці, шукаючи відповіді на сучасні ак-
туальні питання, регулярно звертаються до істо-
ричних джерел — і мовних, і мовознавчих, знахо-
дячи тенденції, аналогії, винятки. Звернімося й
ми до правопису такого вислову в АК, як **вочу** / **в-
очу** / **в очу**, щодо якого засвідчуємо:

а) написання разом: *Иметь в виду кого, что —
мати на увазі (на думці, на мислі, на оці, напри-
міті, застар. вочу)* (РУССВ-1959, РУНСС-2009);
пор.: *вочу, присл.* (ПСГ-1930). Подеколи написан-
ня разом трапляється в текстах (дані ГРАК):

б) написання з дефісом. У дослідженому сег-
менті АК таке трапилося тільки в картці з цита-
тою А. Кримського:

Разсытчатый — сипучий. Ви, читачу, певне
знаєте з власного досвіду таке явище, що раптом
вам у голові перебіжить легкий туманець; **в-очу**
трохи потемніша, зарябіє, замріє, перед очима
неначе пронесеться густою сипучою хвилею дріб-
несенький мак... (Крим. Еск. 173); пор.: у РУС-1933:
*На глазах, перед глазами — перед очима, при очах,
перед віччю, в оці, під оком, увіччю, в-очу, в-
очевідьки, в-очевідь, в-очевідячки.* [Увіччю вона
та й вона (Мирн.). Хрїсті, мов живі, усе те стало
в-очевідячки (Мирн.). Голова в-очевідь сивіє];

в) написання окремо — в РУС-1933: *В глазах
— в очу.* [Од сонця так пожовтіло в очу]. Сучасні
словники такої конструкції не фіксують.

ЛЕКСИКА в Архівній картотеці

У контексті поточної теми відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінг-
вістики Інституту української мови «Тлумачний
словник активного типу сучасної української
мови»⁴ зосереджуємо увагу на тому лексичному
ресурсі української мови, що може бути вміщений
у рекомендаційну зону як синоніми — призабуті,

⁴ Тема 2021–2025 рр., керівник — завідувачка відділу, д. фі-
лол. н., проф. Є. Карпіловська.

повернені одиниці, які не є активним сегментом сучасного лексикону, але заслуговують на увагу. Є. Карпіловська справедливо зазначає:

Серед лексики, яка за роки незалежності з'явилася в активному загальному мововжитку, показовий масив і за своєю чисельністю, і за своєю роллю в українському мовомисленні кінця ХХ — початку ХХІ ст., становлять слова, повернені з периферії українського лексикону, примусово вилучені з нього багаторічними чистками «нормувальників» української мови, борців з «націоналістичним мотлохом» і «шкідництвом на мовному фронті». (2022, с. 24)

Дослідниця переконана: те, що в цьому масиві слів чільне місце посідають самотні номінації, які унааявнюють прикметні риси, зокрема, української номінації, є цілком закономірним явищем. Розглянемо деякі приклади в АК.

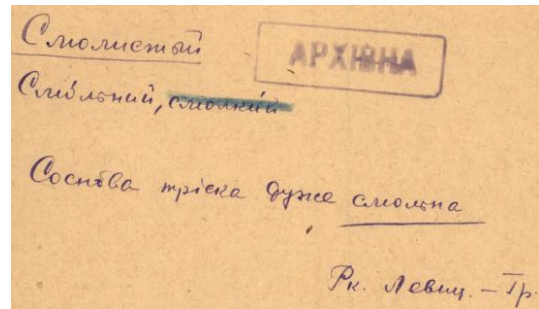
Свекловий — Свекловичний. Цвікловий. Бураки (цвіклові): Кладуть до горячої печі, щоб добре спекли ся і їдять самі. (Мат. Укр. етн. т. XVIII 8).

Етимологічний словник української мови за свідчує, що цвукля — це вид буряка (буряк звичайний). Етимологія слова (як і самої рослини) сягає корінням Візантії і старогрецької мови (Мельничук та ін., 2012, с. 194). Багато крапок над цвіклями розставляє СУНР-2004: *Beta vulgaris L. subsp. vulgaris convar. crassa Alef. var. conditiva Alef.* — буряк червоний; буряк столовий; буряк красний, б. свекловий, бу(о)рак цвікловий, буряк червоний, бураки цвукльові, буряк свекловий, б. цви(і)кловий, б. цвіклий, свёкла, цвукля, ц. червена, цвуклі, цвукля, цвікла. У відкритих джерелах, соцмережах натрапляємо на активне побутування спільнокоренових слів: «І щоби хреню накопили та цвіклі зробили. Домашні цвіклі — то таки домашні» (М. Матіос); «"Червоне — то любов. А також цвіклі чи бурячки"». Цвіклі, бурячки або й просто — бурячки з хроном. В польській мові звичайний буряк називається *Burak ćwikłowy* і це цілком може бути русизмом від "свекла" (хоча може бути й навпаки, що свекла вторинна, а цвікла первинна), але є також теорія, що назва "цвікли" від австрійського *zwicken* — щипати. От і будь мудрий» (STEFА, <https://panistefa.com>).

Смолистый — Смольний, смолкій. Соснова тріска дуже смольна. (Рк. Левиц. — Гр.).

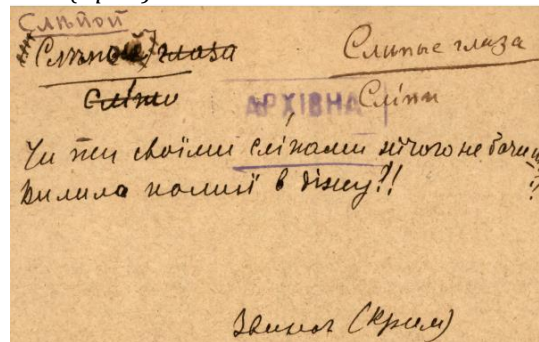
У СУМ-1980: **смольний** — який віддає смолою. На території нинішнього Смольного проспекту в Санкт-Петербурзі був Смоляний / Смольний двір, на якому зберігали смолу для Адміралтейської верфі та флоту. Іронічний мовний вибрик — Ленін керував т. зв. «революцією» 1917 р. з осередку, назва якого закорінена й побутує в українській

мові (і не дивно — будівництво міста на болотах поглинуло величезну кількість українців), а в російській словники фіксують слово **смольний** як застаріле вже на середину ХХ ст.

Сліпи — це очі чи сліпи / невидючі очі? У словниках ХІХ — першої половини ХХІ ст., у СУМ-1980: **сліпи** — це очі (зниж, вульг, зневажл. тощо). АК засвідчує таке:

Сльпой — Сліпи Сльпые глаза. Чи ти своїми сліпами нічого не бачиш?! Вилила помиї в діжу!! (Звиног (Крим).

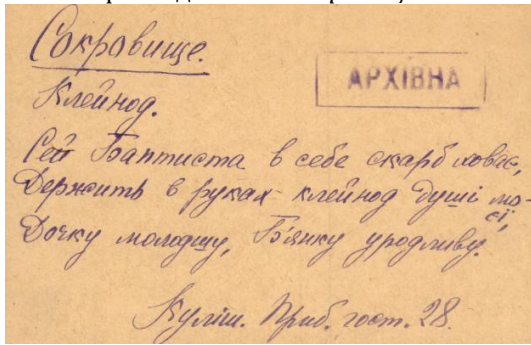

Самошість — Сам: Сам шестой. Зоставсь Виговський серед степену самошість (Тв. П. Куліша. VI. 577). Порівняймо: *самъ-третей* = утръох, *самъ другъ* = двоё, удвох; *самодругъ*, *самодесятый* — *самдесятый* (тобто з дев'ятьма іншими) та ін. — у словниках кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

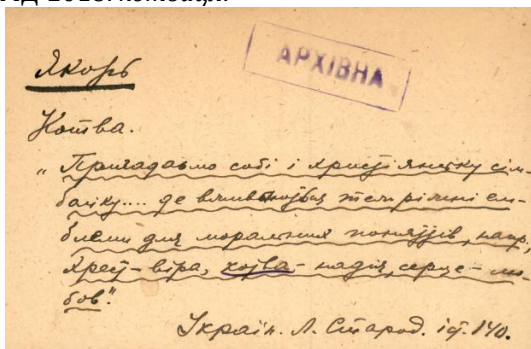
Ювелиръ — Клейнодецъ. Слово вступлено тільки один раз в стихотворных переложениях народных повърій, сдъланных А. Корсуномъ. Польські клейнодці сиділи... купці заміжненькі із крамом багатим; перстні золотії, жемчужні сережки вони продавали. (Сніп. 215. — Гр.). У «Словарі» за ред. Б. Грінченка, звідки й виписано і слово, і цитату, і коментар, далі зазначено: *и значитъ, повидимому: торговецъ драгоценностями, ювелиръ* (СУМГр-1909).

Клейнод — Сокровище. Сей Баптиста в себе скарб ховає, Держить в руках клейнод душі моєї, Дочку молодшу, Б'янку уродливу (Куліш. Приб. гост. 28). У 1–3 томах РУС-1933 український **клеинод** є відповідником таких російських слів: **клеинод**; **принадлежность** (атрибут влади); **драгоценность** (синоніми: коштовність, дорого-

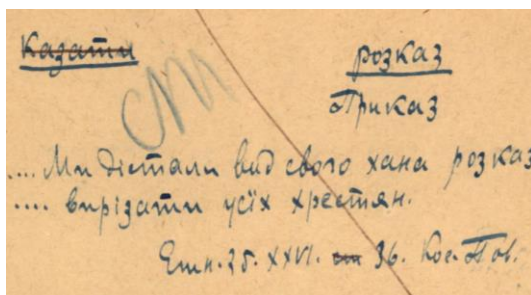
цінність). Можливо, у 4-му томі (що його знищи-
ла радянська влада) РУС-1933 *клеїнод* мав бути
одним із перекладів слова *сокровище*.

Коли й чому *якір* перестав бути *котвою*? Чи може призабуте слово знов повернутися до активного вжитку? **Якорь — Котва.** «Пригадаємо собі і християнську символіку... де вживаються теперішні емблеми для моральних понять, напр., хрест — віра, котва — надія, серце — любов» (Україн. Л. Старод. іст. 140). *Котва* є в М. Уманця і співавторів (РУСУС-1898) (а *котва* — збірне до *кіт*), є в О. Ізюмова (РУСІ-1930) та в РУС-1933 у словосполученні *мертвий якорь* — *мертва котва, мертвий якір*. У СУМ-1980: *кітв́а*, СУМД-2018: *котві́ця*.

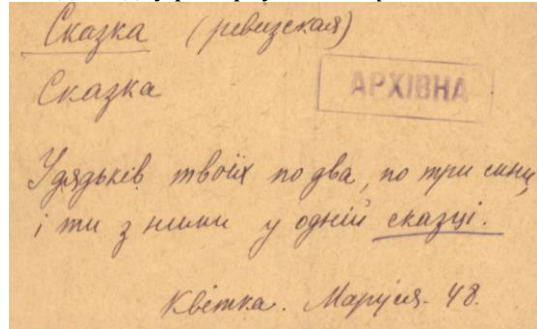
Про злочинні розкази та інші (с)казки. На звороті однієї з карток подибуємо цікавий приклад:

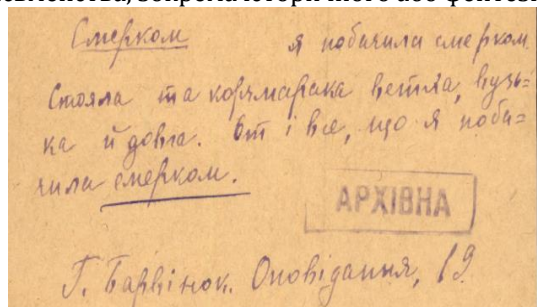
Казати. Розказ — Приказ. ...Ми дітали від свого хана розказ ... вирізати усіх християн. Етн. 36. XXVI. 36. Кос. Пов. (закреслено). **Сказка (ревизская) — Сказка.** У дядьків твоїх по два, по три сини, і ти з ними у одній сказці. (Квітка. Маруся. 48).

Як свідчить довідкова література, *ревизькі казки (ревізії, ревизькі сказки)* — це документи, що відбивають результати ревізії податного населення Російської імперії у XVIII — першій поло-

вині XIX ст. (поіменні списки населення, а також перепис «душ», із яких стягують податок, «подушне»). Значення лексеми *казки* тут дослівно означає *розповіді, опити і їхні результати* (ДАК). РУНСС-2009 пропонує для перекладу українською таке: *ревизские сказки* — *ревизькі реєстри (списки)*. У сучасних словниках така одиниця (слово *сказка / казка* чи словосполучення *ревизька сказка / казка*) при відповідному значенні матиме відповідну ремарку: *заст., арх.*

Слово **корчмарака** трапилося тільки в АК та в СУМ(Дуб)-1918 (але без ілюстрації): **Смерком.** Я побачила смерком. Стояла та корчмарака ветха, вузька й довга. От і все, що я побачила смерком. (Г. Барвінок. Оповідання, 19), але очевидно, що воно може збагатити художнє тло сучасного письменства, зокрема історичного або фентезі.

Корчитися — судорожно схилятися, гнутися, кривитися.
Корчмарака — корчма.
Коршак — коршунь (пт.).
Коряк — ковшъ.

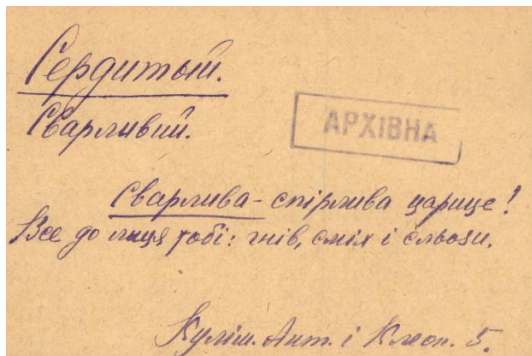
Є. Карпіловська наголошує, що «активізація показового масиву і питомої, і іншомовної лексики в сучасному українському мовомисленні доводить намагання українських мовців якомога повніше залучити уже наявні внутрішні номінаційні ресурси мови для виконання нових когнітивних і комунікативних завдань суспільного життя в Україні на початку XXI ст.» (2022, с. 31–32).

СИНОНІМІЯ в Архівній картотеці

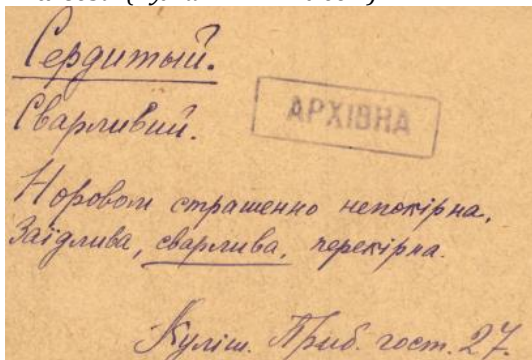
Багатий синонімний ряд українських слів і їхніх російських відповідників вияскравлює значеннєві відтінки українських одиниць, напр., слова *скрушити*:

Скрушити — **Сокрушить** **вывесть** **из равновесія**, **лишить сил**, **отнять силы**, **обезсилить**, **довести до изнеможения**. **Сушив**-**скрушив**

парень дівку своїм голосочком Не я ж тебе ссушив-скрушив, ти сама зів'яла (Гн'їд. Матер. Ромен. у. 912).

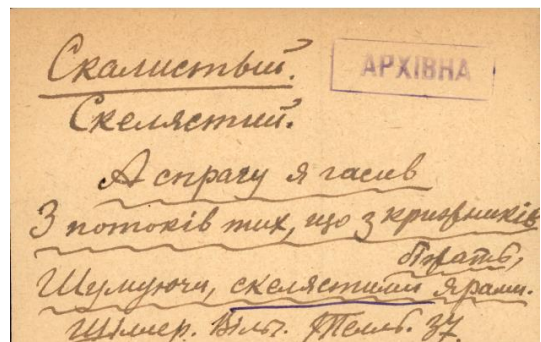
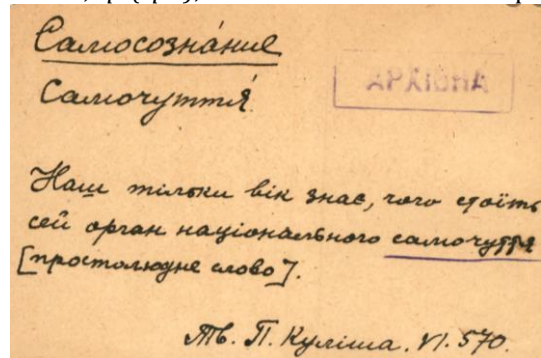
А от контрастний образ іншої жінки: **Сердитий** — **Сварливий**. Норовом страшенно непокірна, Заїдлива, сварлива, перекірна. (Куліш. Приб. гост. 27). До речі, у РУС-1933: Сварлівий — бранлівий, брачівий, вздбрливий, заєдливий, заєдчивий, задірчивий, неужівчивий, огрызіливий. В АК це — **сердитый**. Наскільки правдивий цей переклад у картці? **Сердитый** — **Сварливий**. Сварлива-спірлива царице! Все до лица тобі: гнів, сміх і сльози. (Куліш. Ант. і Клеоп.).

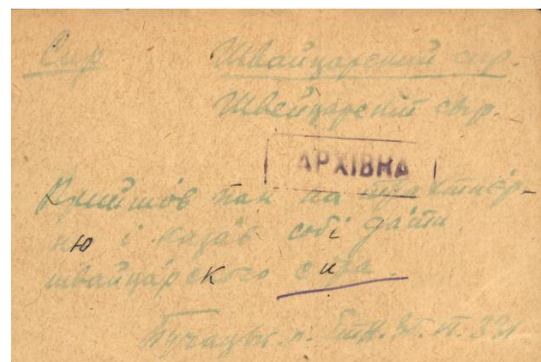
Силуватися — **силиться**, **тщиться**. Трупи що-року силуються встати на світ і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час (Франко, *Воа constr.* 41). — у РУС-1933 **силиться** є в семантичному коментарі: **напрягаться (силиться, жилиться)** — **напружуватися** и **напружаться**, **напружитися**, **натужуватися**, **натужитися**, **пнүтися**, **напинатися**, **напнүтися** и **нап'ястїся**, **силкуватися**, **в[по]силкуватися (диал.)** **напомагатися**, **напомогтїся**, **змогтїся**, **натягатися**, **натягтїся**, (о мног.) **понапружуватися**, **понатужуватися**, **понапинатися**. А українське **силуватися** вказано як один із відповідників до таких слів: **пытатися**, **насіловатися**, **нүдитися**, **понуждатися**, **принуждатися**. Можливо, у 4-му томі РУС-1933 українське **силуватися** могло бути відповідником до двох слів: **силиться** і **тщиться** з ілюстрацією від І. Я. Франка.

Самочуття — **Самосознание**, **Самосознаніє**. Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самоцуття [простолюдне слово] (Тв. П. Куліша. VI. 570); Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган (нар. слово) національного самоцуття

(Куліш К. ХП 121 — Гр.). Певно, у знищеному томі РУС-1933 в статті **Самосознание** мав би саме такий ілюстративний компонент. Цікаво, що слова **самочуття** немає в перекладній частині в трьох томах РУС-1933, але воно є в інших словниках того часу (напр., у СУМГр-1909, до речі, з цитатою П. О. Куліша). Російського відповідника **самосознание** теж немає в трьох томах — ні як синоніма до іншого російського реєстрового слова, ні як відсилення **см., ср. (срв.)**, ні в семантичних коментарях.

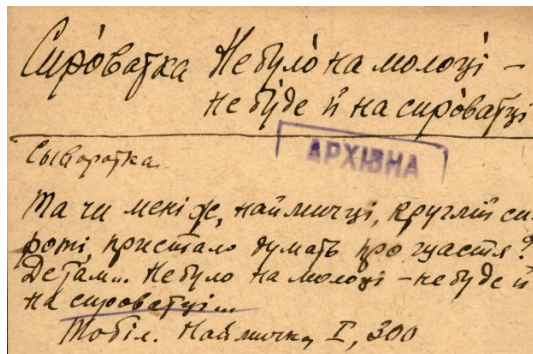
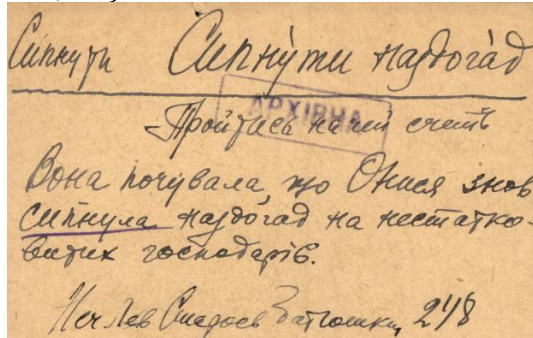
Крижники — такого слова, імовірно, зі значенням **льодовики**, не трапилося ані в словниках, ані в текстах, окрім перекладу Б. Грінченка (1896): **Скалистий** — **Скелястий**. А спрагу я гасив з потоків тих, що з **крижників** біжать, Шумуючи, скелястими ярами. (Шіллер. Вільг. Тель. 37).

Знаємо такі синоніми слова **трактір**, як: **тавєрна**, **корчма**, **шинок**, **кабак**, **тракторія**, **остерія**, **пивна**, **кнайпа**, **трафіка**, навіть **трахтір** (**трактір**) (СУМГр-1909, РУСУС-1898); **трахтєрня** (РУСУС-1898), **трахтєрня** — **трактир** (УРСН-1927), а от **трахтиєрня** трапилася вперше в АК: **Сир. Швейцарский сыр** — **Швейцарській сыр**. Пришлов пан на трахтиєрню і казав собі дати швейцарського сира. (Буцацьк. п. Етн. Зб. VI 331; ум. дж.: Етн. зб.).

ФРАЗЕОЛОГІЯ В Архівній картотеці

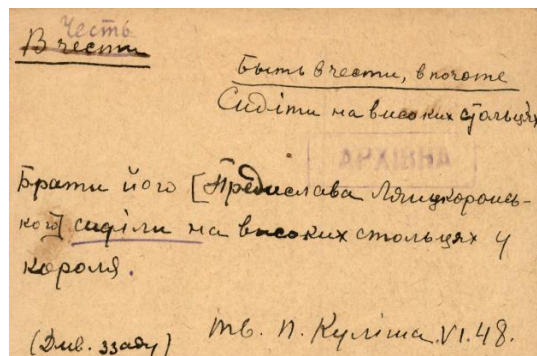
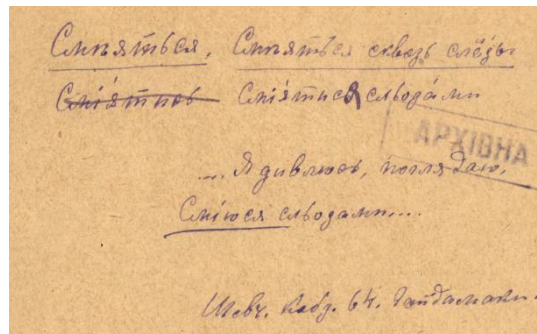
Привертає увагу в АК розлога фразеологія. **Пройтись на чей счёт** — **Сипнути наздогад**. По-перше, саме цю картку зацитовано в РУС-1933 у статті *пройтись*, по-друге, в інших словниках такого вислову практично не трапляється (внятки: РУССВ-1959, РУССС-2009): **Сипнути. Сипнути наздогад** — **Пройтись на чей счёт**. Вона почувала, що Онися знов сипнула наздогад на нестатковитих господарів. (Неч Лев Старосв ба-тющки, 248).

Не було на молоці — не буде й на сироватці.

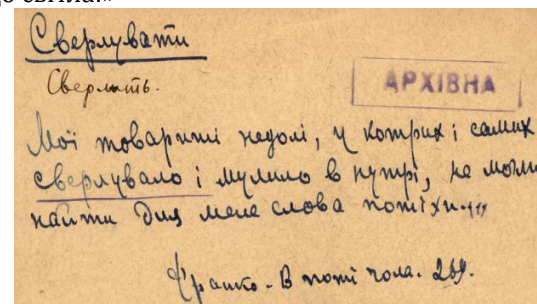
Швидке опитування в соцмережі виявило такі потлумачення й роздуми щодо цього вислову, не зафіксованого в загальнономовних словниках: «Дивлюсь на деяких людей і думаю. Вік до них прийшов, а розум, видно, забувся по дорозі» (Соломія Українець, ФБ); «Розум до людини приходить з віком, але іноді вік приходить один...» (Irina Grivnyak, ФБ); «Не було в молодому віці, то де тому розуму взялось на старість» (Svitlana Marchuk, ФБ). АК містить таку картку: **Сироважка. Не було на молоці — не буде й на сироватці** — **Сыворотка**. Та чи мені ж, наймициці, круглій сироті, пристає думати про щастя? Де там... Не було на молоці — не буде й на сироватці... (Тобіл. Наймичка, I, 300). На нашу думку, вислів достойний бути представленим у новому словнику активного типу.

Сміятися крізь сльози? через сльози? сльозами? У СУМ-1980 засвідчено: крізь сльози (перев. з дієсл. промовляти, говорити, відповідати, посміхнутися, сміятися і т. ін.). Автори ж АК Шевченковим сміюся сльозами перекладають російське **Смѣяться сквозь слёзы — Сміятися сльозами...** Я дивлюсь, поглядаю, Сміюся сльозами... (Шевч. Кобз. 64. Гайдамаки).

Сидіти на високих стільцях — **Честь, В чести, Быть в чести, в почете**. Брати його [Предислава Лянцкоронського] сиділи на високих стільцях у короля. Дашковича звикли літописці взивати простолюдцем, що ніби тільки за свою дотепність підняв(сь) у-гору аж до старостецького стільця (Тв. П. Куліша. VI. 48). У РУС-1933 є таке: **Быть в почете** — (образно) **сидіти на високих стільцях**. У СУМ-1980 подибуємо тільки такий фразеологізм: **Сидіти на двох стільцях** (між двома стільцями) — намагатися поділити дві протилежні думки.

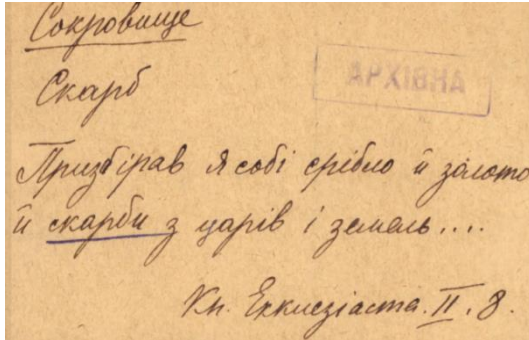
Товариші недолі: цей вислів трапився в картці **Сверлувати** — **Сверлить**. **Мої товариші недолі**, у котрих і самих сверлувало і мулило в нутрі, не могли найти для мене слова потіхи... (Франко. В поті чола. 269). Із ширшого контексту бачимо, що йдеться про ув'язнених, як-от ще в оповіданні «До світла!»

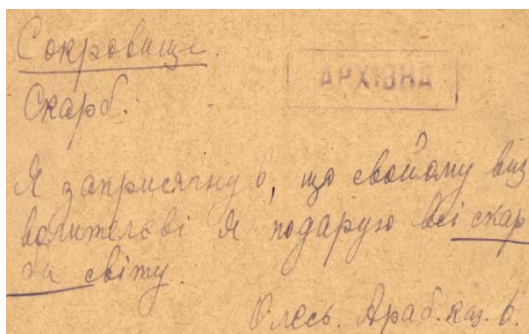
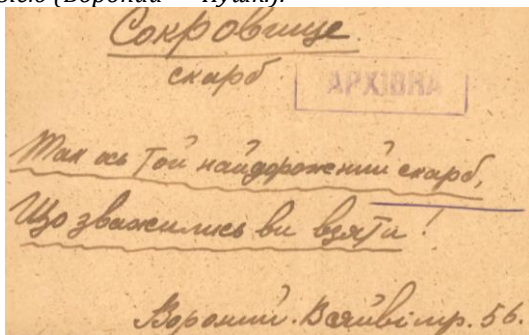
РУС-1933 фіксує: **Товариш по несчастью** — **товариш нещастям**; РУСС-2012: **товариш по несчастью товариш у нещасті**; РУССВ-1959: **Товариш по несчастью** — **товариш у нещасті**; **товариш у недолі**. **Товариш по работе, по несчастью** — **товариш у праці (у роботі), у нещасті (нещастям)**; Сучасні словники СУМ-1980, СУМ-2010 засвідчують: **Товариш по нещастю** — **той, хто потрапив у біду, у безвихідно-скрутне становище так само, як**

і інші. Уважаємо, що вислів **товариш недолі** вартий уваги в «Тлумачному словнику активного типу сучасної української мови», створюваному сьогодні для потреб сучасного освіченого користувача.

ГЕОПОЛІТИКА і ГЕОПОЕТИКА в Архівній картотеці, або «Марнота марнот — геть усе марнота»

Серед скарбу АК — «небезпечні елементи», пропущені оком сталінських ревізорів 1933–1937 рр. Ось «шпигун» М. К. Вороний («В сьайві мрій», 1913); емігрант Олександр Олесь («Арабські казки», 1917); Книга Еклезіаста. Із майже 8 тис. досліджених карток — це чи не єдині такі (мабуть, утомилася рука перебиральника). Микола Вороного 1934-го заарештували як польського шпигуна, а 1938 р. розстріляли за вироком трійки УНКВС Одеської області. Досі цього імені не виявлено в АК. А в РУС-1933 є лише одна цитата, з перекладу: *Кутіла — гуль'яка, гуль'яй, .. гульвіса... Як молодій гульвіса жде спіткання з повією* (Вороний — Пушк.).

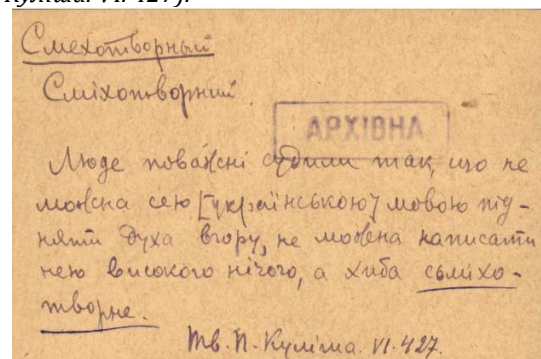
Ось ще один «ворог народу», твори якого розписали для картотеки, а цитатами щедро ілюстрували РУС-1933, а потім — у зв'язку із «націоналістичною спрямованістю» — картки з його іменем вилучили як «неблагонадійні»: Олександр Олесь (О. І. Кандиба), «Арабські казки» (1917). **Сокровище**

— **Скарб**. Я записягну, що своїому визволителюві я подарую всі скарби світу (Олесь. Араб. Каз. 6).

Починаючи з 1933 р., у зв'язку зі згорненням українізації та репресіями науковців і їхніх праць (зокрема й РУС-1933) укладену картотеку «очистили від націоналістичного мотлоху»: вилучили картки з цитатами з Біблії, з прізвищами репресованих С. Єфремова, В. Підмогильного, М. Хвильового, Г. Косинки, М. Скрипника та інших. Натомість поповнили картками з творів І. Ле, А. Головка, О. Корнійчука, В. Кузьмича, М. Ледянка, П. Панча, Г. Петровського, Леніна, Сталіна та ін. На основі очищеної й доповненої картотеки, імовірно, укладено «Російсько-український словник» 1937 р. — згодом теж оголошений ворожою націоналістичною пропагандою. Уважаємо, що ідеологічне «вдосконалення» АК спонукало до вилучення не лише певної лексики, а й певних джерел, конкретних авторів, як-от С. Єфремова чи М. Хвильового. Винятком з такого персоніфікованого «очищення» є, певно, вилучення релігійних джерел (що й не дивно з огляду на панівну ідеологію молодшої радянської імперії). Це і був той «націоналістичний мотлох», від якого «очищували» картотеку (Тищенко, 2016).

Чи саркастичний Пантелеймон Куліш між нас зараз ходить і все бачить, чи пропагандистські «московські методички» віками не міняються? Як-от про тональність української мови, яку нібито «важко знайти», а тому «легше й ліпше розмовляти й озвучувати кіно російською», як нам і досі намагаються нав'язати проросійські сили?

Смехотворный — Сміхотворний. Люде поважні судили так, що не можна сею [українською] мовою підняти духа вгору, не можна написати нею високого нічого, а хиба сьміхотворне. (Тв. П. Куліша. VI. 427).

Таким чином, представлені розвідки фрагмента Архівної картотеки — лексико-ілюстративної бази словникарської справи першої половини ХХ ст. — є матеріалом для розв'язання лексичних, граматичних, фразеологічних питань сучасної мови, розпрацювання рекомендаційної зони сучасного словника активного типу з погляду повернених мовних ресурсів, а також поглиблення теорії національно маркованих рис української мови та поширення їх у сучасних текстах.

Покликання

- Архівна картотека (2018). <https://ak.iul-nasu.org.ua>
Архівна картотека. Facebook. <https://www.facebook.com/Архівна-картотека-232839000924633>
- Єрмоленко, С. (2007). Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови. *Мовознавство*, 4–5, 3–12.
- Карпіловська, Є. (2022). Повернена лексика як ресурс для заміни вкраплень і кальок. *Лексикографічний бюлетень*, 31, 24–34.
- Крымский, А. (1907). *Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья* (Т. 1, вып. 1).
- Мельничук, О., Коломієць, В., Лукінова, Т., Півторак, Г., Скляр-ренко, В., Ткаченко, О. (Ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 6). Наукова думка.
- Павлюк, С. (2023). Національна свідомість як державний стрижень нації. *Вісник НАН України*, 5, 44–46. <https://doi.org/10.15407/visn2023.05.044>
- Пономарів, О. (2008, 17 грудня). Українська мова у вихованні та навчанні [Виступ]. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. <https://kpi.ua/901-3>
- Тищенко, О. (2016). Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Крымського та С. О. Єфремова. *Українська мова*, 2, 44–71; 3, 57–78.
- Тищенко, О. (2020). Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа. У Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Ю. Романюк, & О. Савенко (Ред.), *У пошуках гармонії мови* (с. 381–390). Видавничий дім Дмитра Бураго.

Умовні скорочення

- ГРАК** — Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Николаєнко, Т. & ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. <http://uacorpus.org>
- ДАК** — *Державний архів Київської області* (2023). <https://dako.gov.ua/державний-архів-київської-області-от>
- ПСГ-1930** — Голоскевич, Г. (Укл.). (1930). *Правописний словник*. Книгоспілка.
- РУНС-2009** — r2u.org.ua (2009–). *Російсько-український народний сучасний словник*. <https://r2u.org.ua>
- РУС-1933** — Крымский, А., Єфремов, С. (Ред.). (1924–1933). *Російсько-український словник* (Т. 1–3). Червоний шлях.
- РУСІ-1930** — Ізюмов, О. (Укл.). (1930). *Російсько-український словник*.
- РУСС-2012** — Караванський, С. (Укл.). (2012). *Російсько-український словник складної лексики*. [Рукопис].
- РУССВ-1959** — Вирган, І., & Пилинська, М. (Укл.). (1959). *Російсько-український словник сталих виразів*.
- РУСУС-1898** — Уманець, М. (Укл.). (1893–1898). *Словарь російсько-український*.
- СУМ(Дуб)-1918** — Дубровський, В. (1918). *Словник українсько-московський*. Рідна мова.
- СУМ-1980** — Білодід, І., Горецький, П., Бурячок, А. & ін. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови*. Наукова думка.
- СУМ-2010** — Русанівський, В., Тараненко, О., Єрмоленко, С., & ін. (Ред.). (2010–). *Словник української мови*. Наукова думка.
- СУМГр-1909** — Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови*.
- СУМД-2018** — *Словник української мови* (2018). Додатковий том.
- СУНР-2004** — Кобів, Ю. (Укл.). (2004). *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*. Наукова думка.
- УРСН-1927** — Ніковський, А. (Укл.). (1927). *Словник українсько-російський*.

References (translated and transliterated)

- Archival card index. Facebook. <https://www.facebook.com/Архівна-картотека-232839000924633>
- Arkhivna kartoteka [Archival Card Index] (2018–2021). <https://ak.iul-nasu.org.ua>

- Karpilovska, Ye. (2022). Povernena leksyka yak resurs dlia zaminy vkraplen i kalok [Vocabulary returned as a resource to replace blots and tracings]. *Leksykohrafichnyi biuletен*, 31, 24–34.
- Krymskyi, A. (1907). *Ukrainskaya grammatika dlya uchenikov vysshykh klassov gimnaziy i seminariy Pridneprovya* [Ukrainian grammar for students of higher classes of gymnasiums and seminars of the Dnieper region] (Vol. 1. Issue 1).
- Melnychuk, O., Kolomiets, V., Lukinova, T., Pivtorak, H., Sklyarenko, V., Tkachenko, O. (Eds.). (2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 6). Naukova dumka.
- Pavlyuk, S. (2023). Natsionalna svidomist yak derzhavnyi stryzen natsii [National consciousness as the state core of the nation]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 5, 44–46. <https://doi.org/10.15407/visn2023.05.044>
- Ponomariv, O. (2008, December 17). Ukrainska mova u vykhovan-ni ta navchanni [Ukrainian language in education and training] [Speech]. *National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"*. <https://kpi.ua/901-3>
- Tyshchenko, O. (2020). Dvi zauvahy pro dobir pervynykh dzherel do tekstovoi bazy leksykohrafa [Two notes on the selection of primary sources for the text base of the lexicographer]. In Ye. Karpilovska, L. Kysliuk, Yu. Romaniuk, O. Savenko (Eds.), *U poshukakh harmonii movy* (pp. 381–390). Vydavnychiy dim Dmytra Buraha.
- Tyshchenko, O. M. (2016). Arkhivna kartoteka yak leksyko-illustratyvna baza "Rosiisko-ukrainskoho slovnyka" za red. A. Yu. Krymskoho ta S. O. Yefremova [Archival index card as a lexical and illustrative base of the "Russian-Ukrainian Dictionary" edited by A. Yu. Krymskyi and S. O. Yefremov]. *Ukrainian language*, 2, 44–71; 3, 57–78.
- Yermolenko, S. (2007). Movno-estetychni znaky kultury v istorii literaturnoi movy [Linguistic and aesthetic signs of culture in the history of literary language]. *Movoznavstvo*, 4–5, 3–12.

Legend

- ГРАК** — Shvedova, M., fon Valdenfels, R., Yaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., & Nikolaienko, T. (2017–2024). *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)* [General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC)]. <http://uacorpus.org>
- ДАК** — *State archive of the Kyiv region* (2023). <https://dako.gov.ua/державний-архів-київської-області-от>
- ПСГ-1930** — Holoskevych, H. (Compiler). (1930). *Pravopysnyi slovnyk* [Spelling Dictionary]. Knyhospilka.
- РУНС-2009** — r2u.org.ua (2009–). *Rosiisko-ukrainskyi narodnyi suchasnyi slovnyk* [Modern Russian-Ukrainian public dictionary]. <https://r2u.org.ua>
- РУС-1933** — Krymsky, A., Yefremov, S. (Eds.). (1924–1933). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk* [Russian-Ukrainian Dictionary] (Vols. 1–3). Chervonyi shliakh.
- РУСІ-1930** — Izumov, O. (Compiler) (1930). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk* [Russian-Ukrainian Dictionary].
- РУСС-2012** — Karavanskyi, S. (Compiler). (2012). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk skladnoi leksyky* [Russian-Ukrainian dictionary of complex vocabulary] [Manuscript].
- РУССВ-1959** — Vyrgan, I., & Pylinska, M. (Compilers). (1959). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalikh vyraziv* [Russian-Ukrainian dictionary of idioms].
- РУСУС-1898** — Umanets, M., (Compiler). (1893–1899). *Slovar rosiisko-ukrainskyi* [Russian-Ukrainian Dictionary].
- СУМ(Дуб)-1918** — Dubrovsky, V. (Compiler). (1918). *Slovyk ukrainsko-moskovskiy* [Ukrainian-Moscow Dictionary]. Ridna mova.
- СУМ-1980** — Bilodid, I., Horetskyi, P., Buriachok, A. & all. (Eds.). (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Naukova dumka.
- СУМ-2010** — Rusanivskyi, V., Taranenko, O., Yermolenko, S. (Eds.). (2010–). *Slovyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Naukova dumka.
- СУМГр-1909** — Grinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language].
- СУМД-2018** — *Dictionary of the Ukrainian language* (2018). Dodatkovyi tom [Additional volume].
- СУНР-2004** — Kobiv, Yu. (Compiler). (2004). *Slovyk ukrainskykh naukovykh i narodnykh nazv sudynnykh roslin* [Dictionary of Ukrainian scientific and folk names of vascular plants]. Naukova dumka.
- УРСН-1927** — Nikovsky, A. (Compiler). (1927). *Slovyk ukrainsko-rosiiskiy* [Ukrainian-Russian Dictionary].

Oksana Tyshchenko

Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, Ukraine

**THE NATIONAL CORE OF THE LEXICAL-ILLUSTRATIVE BASE
OF UKRAINIAN DICTIONARIES OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY
(on the material of the Archival Card Index)**

The article focuses on the topical issue of language as a civilizational and nation-building value in the context of the struggle for Ukrainian identity. The study is devoted to the problem of the national core of lexical-illustrative material in the Archival Card Index as a linguistic source. The subject of the study is the linguistic content of the card index of Ukrainian dictionaries of the early 20th century from the lexical, phraseological, grammatical, etc. points of view. The goal is to find out the features that highlight the aesthetic parameter of the formation of the national language, the dynamics of its semantic component, spelling norms, etc. Using the method of structural analysis, lexicographic description, and generalization, were identified those language units that can be included in the register or recommendation section of a modern dictionary of the active type as synonyms — forgotten, unfixed or returned. For the first time, the materials of the ACI became the object of this type of research, such as lexemes and quotation material to them: *клейнодець, котва, сліпи, сварливий, крижники; сипнути наздогад, не було на молоці — не буде й на сироватці*.

The main result of the research is that the analysis of the fragments of the Archival Card Index — the lexical-illustrative base of the lexicographic work of the early 20th century — is a base: for solving lexical, grammatical, phraseological issues of the modern language; development of the recommendation section of a modern dictionary of the active type from the point of view of returned language resources. The ACI is rich in examples that reflect linguistic features different from today's codified examples; a rich synonymous series of Ukrainian words highlights the shades of meaning of Ukrainian units. The prospects for further study are that the considered materials are the basis for developing and deepening the theory of nationally marked features of the Ukrainian language.

Keywords: illustrative base; Archival Card Index; Ukrainian lexicography; national brand features.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2024